

Лексикална и словообразователна репрезентация на концепта труд в българския език

През втората половина на ХХ в. в лингвистиката постепенно се наложи антропоцентричният модел за изследване на езиковите явления, което доведе до смяна на научните приоритети. Езиковата категоризация на обектите и явленията от външния свят бе ориентирана към човека. Изследователските интереси се насочиха към езика не просто като статична система, а като явление, тясно свързано с обществото, етноса и културата. Освен като средство за общуване, езикът започна да се изучава и като част от културата и познавателния опит на човека. Обособиха се нови научни направления, които разглеждат езика като обект на познанието, но в тясна връзка с неговия носител - човека.

Едно от основните понятия, с които оперира етнолингвистиката и нейното по-младо разклонение лингвокултурологията, е концептът. На проблема за неговата природа и същност е посветена обширна литература, но въпреки това все още няма еднозначно тълкуване. В работата се приема формулираното от В. А. Маслова разбиране за концепта, като ментално-когнитивна същност, която има езиково изражение и отразява културно-националната представа на човека за определен фрагмент от действителността (Маслова 2004:4).

Особеностите на националната култура се въплъщават експлицитно или имплицитно в голяма степен в единиците на лексикално равнище. Концептът се състои от две основни части - понятийна и културнофонова или конотативна. Понятийната част на концепта съставя основата на лексикалното значение на думата и е фиксирана в лексикографските източници. За опора в разкриването на съдържателното ядро на даден концепт служат данните от тълковните и синонимните речници на даден език. Съотношенията между значенията и концептите имат сложен характер. Езиковите средства със своите значения предават само част от съдържанието на концепта, което се потвърждава от многобройните синоними, различните дефиниции, определения и текстови описания на един и същ концепт. Значението на думата е само опит да се даде обща представа за съдържанието на определен концепт, да се очертаят неговите граници, да се представят отделни негови характеристики в дадена лексема (Болдырев 2001:26-27).

Езиковата основа на концепта *труд* образуват значенията, които посочват труда като дейност, изискваща усилия, посочват резултата от труда или неговото следствие. Концептът *труд* в българския език се реализира основно чрез синонимите *труд* и *работа*, които имат тъж-

дествени лексикално-семантични варианти, включващи семантичните признаци ‘дейност’, ‘целесъобразна’, ‘изискваща напрежение’, ‘създаваща’, ‘с помощта на оръдията за производство’, както и чрез словообразователните гнезда, образувани от лексемите репрезентати.

Трудът в обществото има както утилитарно-практични, така и морално-етични измерения. Известният френски антрополог Жак льо Гоф, анализира мястото на труда в световъзприемането на средновековния човек, в чието битие християнската религия заема централно място, и посочва, че работата се възприема като възмездие за първородния грях на човека. “Човекът бе създаден да живее, без да работи, ако желаше това. Но след грехопадението той можеше да изкупи своя грях само с труд” (Льо Гоф 1999:278). Презиран от феодалното общество, трудът постепенно се превръща в социална ценност.

В своето изследване, посветено на средновековния човек и неговия свят, въз основа на езиковите данни Г. И. Вендина прави интересни изводи за нееднозначното възприемане на труда в средновековното общество. Отношението към труда се диференцира според това, дали става дума за свободен труд (труд за себе си) или за принудителен труд. Съдържанието на лексемата *труд* (стб. *трудоу*) се свързва с работа за себе си, работа, чийто инициатор е самият човек. Като доказателство за тази теза Вендина посочва възвратните глаголи, производни от *трудоу*, които означават действие, насочено към себе си или вършено в свой интерес, срв. *трудоути* са ‘трудя се’, *трудоудати* са ‘трудя се’, *потрудоути* са ‘потрудя се’. Понятието ‘работа’ е обвързано с идеята за принудителност на труда, със служене на някого, с ограничаване свободата на човека, тежест от полаганите усилия, срв. стб. *рабоуа* ‘робство, неволя’, *рабоутати* ‘тежко работя някому’, ‘намирам се в робство, роб съм’, *пороботати* ‘завърша робски труд’, ‘ставам слуга’, *работание* ‘служба, служене’, *работьнъ* ‘робски’, ‘подчинен’ (Вендина 2002:265).

В семантиката на лексемите *работа* и *работя* в много от съвременните славянски езици са запазени признаците ‘принудителност’ и ‘тежест’ на труда, срв. сръхр. *рабоуа* ‘работа, труд; ангария’, *рабоутати*, *работам* ‘тежко работя’, словен. *rabôta* ‘ангария’, *rabôtati*, *rabôtam* и *robotiti*, *robotim* ‘работя ангария’, чеш. *robota* ‘ангария; тежък, каторжен труд’, *robotiti*, *robotim* ‘работя до изнемогване, пресилвам се от голямо усилие’, словаш. *robota* ‘работа; ангария’ (БЕР VI).

Анализът на лексикалното значение на думата *работа* и нейните производни в български език позволява да се актуализира имплицитната сема служба ‘в изпълнение на чужда воля’, което показва, че в съзнанието на носителите на езика се съхранява етимологичното значение на думата

работа ‘робство, неволя’. В съвременния български език за наемен труд се отнасят названията *работник*, *работничка* ‘лице, наето за извършване на определена дейност’. Към труда в чужда полза са насочени и диалектните лексеми за ‘надничар’ - *работàч* (Велинградско), ‘надничарка’ - *работàчка* (Велинградско - БЕР VI), *работàрка* (Смолянско, Ардинско – БЕР VI), *работница*, *работкиня* (Геров V).

До по-старото разграничаване на два вида труд – принудителен и свободен, може да наведе и анализът на някои композити. Така напр. в български се употребяват лексемите *трудолюбив* за лице, което обича да се труди, т. е. ‘който люби труда’, *трудолюбие*, *трудолюбивост* т.е. ‘любов към труда’. Отсъства обаче сложна дума с *работа*, срв. *работлив*, *работен*, (разгов.) *работяга*, (диал.) *работàр*, *работàрь*, *работàрин*, *работлиà* (БЕР VI) и т.н., но не и *работолюбив*. От друга страна, лицето, което дава работа, наема други лица за извършване на определена работа се нарича *работодател*, а не *трудодател*. За назоваване възможността на човека да извършва определена дейност обаче се употребяват две лексеми, производни както от *труд*, така и от *работа*, срв. *трудоспособност* и *работоспособност*.

Освен от лексемите *работа* и *труд* концептът труд се представя в български език от глагола *работя* (*работати*, *работаѝ*; *работити*, *рабоштѝ*) и неговите производни *доработя*, *доработвам*, *заработя*, *заработвам*, *изработя*, *изработвам*, *наработя (се)*, *наработвам (се)*, *обработя*, *обработвам*, *отработя*, *отработвам*, *поработя*, *поработвам*, *поработвам*, *подработя*, *подработвам*, *преработя*, *преработвам*, *приработя*, *приработвам* ‘работя допълнително’, *проработя*, *проработвам*, *разработя (се)*, *разработвам (се)*, диал. *сработвам* ‘изработвам докрай’ (Ихтиманско - БЕР VI), *сработим* ‘свършвам работа’ (Самоковско - БЕР VI), *уработя* ‘изработвам’ (Ихтиманско, Кумановско - БЕР VI) и т.н., прилагателните със значение ‘който обича да работи’ – *работлив*, *работен*, диал. *работлиà* (ЮЗ България – БЕР VI), съществителните за ‘лице, което професионално се занимава с физически или умствен труд’ – *работник*, *работничка*, ‘лице, което обича да се труди’ - *работник*, *работничка*, диал. *работар*, ‘лице, което се труди добре, добър работник’ – диал. и разг. *работàр*, диал. *работàрь* (Смолянско, Маданско, Асеновградско, Пещерско – БЕР VI), *работàрин* (Гоцеделчевско, Смолянско, Ардинско, Маданско, Ивайловградско – БЕР VI), *работиљник* (Драмско - БЕР VI), *работàч* (Смолянско, Велинградско, Разложко – БЕР VI), *рабутèч* (Разложко, Гоцеделчевско – БЕР VI), *рабутяч* (Гоцеделчевско – БЕР VI), глаголите *трудя се* (*трудождити са*, *трудождати са*), *потрудя се*, отглаголната форма *трудоенье* (Геров V) и др. Лексемата *труженик*, употребявана за назоваване на ‘лице, което работи усърдно, неуморно на някакво поприще’, е русизъм.

Често срещаната в последните години лексема *работохолик* за ‘лице,

което премного се отдава на работата си' (Радева 2004) е частична калка от английската дума *workaholic* (Hornby, Ruse 1989). Лексемата *workaholic* навлиза в английски език през 60-те години на миналия век и затова отсъства в много от английско-българските и от по-старите български тълковни речници ¹.

В самоковския диалект е регистрирана глаголна форма *трудим* с отпадане на възвратно местоимение *се*, което е маркер за насоченост на работата в своя полза, срв. *Кадè ни прàтат òдиме, не откàзуваме, трудиме сос òфци, соз говèда, сèкаде. Кòй труди, добрè живèе. Тù си трудила, сегà ке си почиваш* (Вакарелска-Чобанска 2005:358).

В съвременния български език по-честа е употребата на обличите *работа*, *работя* в сравнение с *труд*, *трудя се*. Заключение е субективно и не се прави на базата на лингвостатистически проучвания. В областта на фразеологията обаче значителен превес имат фразеологичните единици (фразеологизми, устойчиви сравнения и паремии), в чиито състав влиза лексемата *работа* и нейните производни, докато тези с ключова дума *труд* и дериватите ѝ са значително по-малко. Така например в изследван корпус от 341 пословици, поговорки, фразеологизми и устойчиви сравнения 316 включват лексемите *работа* (*Без мъка работа – без вода кладенец. Бързата работа и таралежко не я харесва. Денят се смее на на нощната работа. Има риба работа. Оплела си работата. Спукана ми е работата*), умал. *работица* (*Калчица, каменица, лека работица*), *работене* (*Пестенето е по-добро от работенето*), *работя* (*Не ще само ръцете да работят, ами иска и главата. Работи ми късмета. Работя като мравка. Яде като мечка, а работи като буболечка*), *разработя се* (*Мързеливите вечер се разработват*), *поработя* (*Поработи му честта*), *проработя* (*Видя мързелът, че няма що да яде, и проработи*), *работлив* (*Работлив като пчела. Сиромашията се бои да влезе у работлива жена*), *работен* (*Който е работен, ще бъде имотен. Работен като вол. Работната снаха по-драга от своята мома*), *работник* (*На работника Господ помага*), *работница* (*Жена работница ноще ѝ свети къщата. Не хвали ми хубавица, а хвали ми работница*) и т.н., а едва 25 - *труд* (*Без труд и мъка няма сполука. Бели ръце – чужди труд. Давам си/дам си труд. Сизифов труд. Египетски труд*), *трудя се* (*Който се труди, не губи. Трудя се като пчела*), *трудолюбив* (*Трудолюбив като пчела*) и др.

В старобългарски език функционира още и глаголят *радити*, *раждѣ*, *радиши*, който има две значения: 1. полагам грижи за някого или нещо; 2. непрекъснато се трудя и работя усърдно. Значението 'трудя се' е запазено днес в западнобългарските диалекти от югозападен и пограничен тип, срв. *ра̀дим* (Самоковско, Ихтиманско, Софийско, Кюстендилско, Сливнишко,

¹ След консултация с н.с. Хр. Дейкова от Секцията по българска етимология при ИБЕ – БАН.

Брезнишко, Трънско, Пиротско), *Трѐбе да р`адим. Рад`их, мач`их се за тебѐ - г`уч бел`а за мѐне* (Самоковско). *М`оре й`азе с`ъм й`един сиром`ах човѐк, та па сѐ рад`им, сѐ работ`им и ден и нош`т, па си н`иш`то нѐмам. Баш`та ми м`ого рад`и да си направ`ат к`иш`та* (Софийско). *Ов`а`йа год`ина вѐкем р`ада м`алко – стар с`ъм. Ивко ради, сарай гради* (Кюстендилско). *Он не рад`и, ак`о радѐше, ч`удо да е направ`ил* (Брезнишко). *Не сак`а тов`а да р`ади и те тов`а си йе* (Пирот). Глаголна форма *рад`а* ‘непрекъснато се трудя, работя усърдно’ е отбелязана и в югоизточния говор на с. Зорница, Грудовско - *Рад`а пу ц`ал ден* (Мъжлекова 1990: 161). Лексемата *р`ада* ‘работа’ е регистрирана в народни песни от Трънско - *Ожени се сиром`ах, узѐ м`ладу гызд`аву, нѐче лѐте на р`аду, ниче з`име на воду* (Кожинци, Трънско). В Софийско се открива отглаголното съществително *радѐн`е* ‘работене’, което както показва примерът, може да се употребява успоредно с *работа*, срв. *За сѐка р`абота с`ака радѐн`е*. Остарялото вече название *радник* ‘работник’² се среща главно в произведенията на възрожденските писатели, срв. *Неуморен радник, той не само с все сърце си гледаше работата...но още и непрестайно залягаше да прибира и трупа знания* (Й. Груев - РРОДД) и във фолклорни материали – *Жетв`аре, мои рад`ници, поручайте си пладнина и ние че йдеме със Ст`ана у сел`о църква голема, та дв`ама да се венчаме* (РРОДД). В югозападните диалекти се среща и прилагателното със значение ‘работлив’ – *радлив* (Ихтиманско), *радльив* (Самоковско).

В старобългарските писмени паметници значението ‘работя’ се предава и чрез глагола *д`ѡлати* (Вендина 2002:117; БЕР I). Това значение е запазено в някои от славянските езици, напр. в сръбски *д`желати, д`желам* ‘правя, работя’, в чешки *dělati* ‘правя, работя’ (БЕР I). Производните от стб. *д`ѡлати* - *д`ѡлѡвник, д`ѡлатель* ‘работник, земеделец’, *д`ѡлница* ‘работилница’ са отпаднали от лексикалната система. В съвременния български език е запазена само лексемата *д`ело* ‘работа, занимание’ от стб. *д`ѡло*, срв. и производните облици *делник* ‘работен ден’, *делничен* (БЕР I).

В жаргона се употребяват лексемите *бачкам* ‘работя’, *бачкане* ‘работа’, ‘работене’, *бачкатор* ‘работник’, *бач* ‘работа’, *бачканейро* ‘работа’ и ‘работник’. Глаголът *бачкам*, който днес е широко разпространен в разговорната реч, се употребява първоначално в тайните говори на крадците и джебчиите и означава ‘крада’. Както справедливо отбелязва един от изследователите на българския жаргон Г. Армянов, обективно за крадците кражбата също е вид работа. От аргото *бачкам* навлиза в ученическия жаргон със значение ‘работя’ (Армянов 1995:131-132). По испански фонетичен образец е създаден обликът *бачканейро*. От свързването на срички от книжовната дума *ръчно* и жаргонната *бачкане* е получено названието *ръчбач* за предмета ‘трудова обучение’, преподаван в

² Срв. и в сръбски *радник*.

българското училище (Армянов 1995:120). Лексемата *бач* ‘работа’ според Цв. Карастойчева е възникнала вследствие на елизия от *бачкане*. Г. Армянов я отнася към персийско-турското по произход название *baç* ‘вид данък, налог за внасяне на стои, мито’ (Армянов 1995:73; БЕР I).

Преносните значения на някои лексеми също могат да бъдат разглеждани като репрезентанти на концепта *труд* в съвременния български език. Така например семантичният обем на глагола *опъвам* включва освен основното си значение и лексико-семантичен вариант ‘извършвам тежка работа’, срв. *Все тя опъва вкъщи* (БТР 1955). В диалектите преносно значение ‘работя много’, ‘работя усилено’ се среща при глаголите *бъхт* ‘съ (Пу ц’алъ гудинъ съ бѣхтеши на бахчѣтъ – Руховци, Еленско), бѹам (Бѹай, Елѣнко, по кирѣте - Самоковско), грабим (Маждѹ и граби по цал ден, па и умѹри се - Самоковско), маам (Бѣгай, маай едноман – Самоковско) и др.

Литература и източници

Армянов Г. Българският жаргон. Лексико-семантичен и лексикографски аспект. УИ “Св. Климент Охридски”. С., 1995.

Архив за Български диалектен речник на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.

Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова. - В: Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж, 2001, с. 25-29.

Български етимологичен речник (авторски колектив). Т. I А-З. Изд. на БАН. С. 1971; Т. VI ПУСКАМ-СЛОВАР². АИ “Проф. Марин Дринов”. С., 2002.

Български пословици и поговорки. (съставители Милко Григоров, Костадин Кацаров). Наука и изкуство. С., 1986.

Български тълковен речник (авторски колектив). Наука и култура, С., 1955.

Български тълковен речник (авторски колектив). 4 изд., допълнено и преработено от Д. Попов. Наука и култура, С., 1995.

Вакарелска-Чобанска Д. Речник на самоковския говор. АИ “Марин Дринов”, С., 2005.

Вендина Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. - Индрик, М., 2002.

Воркачев С. Г. Методологические основания лингвоконцептологии. - Аспекты метакоммуникативной деятельности: Вып.3.- Воронеж, 2002.

Воркачев С. Г. Концепт как “зонтиковой” термин. – Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24 – М., 2003, с. 5-12.

Геров Н. Речник на българския език. Т. 5, Р-Ѕ, С., 1978.

Гълъбов Л. Лексиката на с. Доброславци, Софийско. УИ “Св.

Климент Охридски”. С., 2000.

Димитрова М., Спасова А. Синонимен речник на съвременния български книжовен език. Изд. на БАН. С., 1980.

Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования. - Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И. А. Стернина/. Воронеж, 2001, с.75-80.

Кювлиева В. Устойчивите сравнения в българския език. Изд. на БАН, С., 1986.

Легурска П. За концептуалния анализ в лексикографията. – Лексикографски преглед. Бр. 1/Пролет, 1999, с. 7-12.

Льо Гоф Ж. Цивилизацията на средновековния Запад. С., 1999.

Маслова В. А. Лингвокультурология. Akademia, М., 2004.

Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. Уч. пособие. Минск, 2004.

Михайлова, Ю. Н. Об эволюции лексикографического представления концепта. – Известия Уральского государственного университета. 2003, № 28, с. 181-191.

Младенов Ст.. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941 г.

Мъжлекова М. Речник на старобългарските думи в днешните български говори. Изд. БАН. С., 1990.

Нанов Л., Нанова А. Български синонимен речник. Изд. “Хейзъл”. С., 2000, 2 допъл. изд.

Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на българския език. Т. 1 А-Н., С., 1974; Т. 2, О – Я. С., 1975.

Радева В. Български тълковен речник. Изд. къща “Хермес”, С., 2004.

Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век (авторски колектив). Изд. на БАН. С., 1974.

Речник на българския език. Т. 11 О. АИ “Проф. Марин Дринов”, ЕТ “Емас”. С., 2002.

Речник на съвременния български книжовен език (авторски колектив). Т. 3, Р-Я. С., Изд. на БАН, 1959.

Славейков П. Р. Български притчи или пословици и характерни думи. Изд. “Захари Стоянов”. С., 2003.

Словообразователен речник на съвременния български книжовен език (авторски колектив). А-Я. АИ “Проф. Марин Дринов”. С., 1999.

Солдатова М.А. Понятие лингвокультурного концепта в лингвистических исследованиях. - II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11-13 декабря 2003 г.). Труды и материалы. В 2 т. (Под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Г.А.Николаева). Т. 2., Изд-во Казан. ун-та, Казань, 2003, с.110-112.

Стойкова Ст. Български пословици и поговорки. С.: Колибри, 2007.

Hornby A. S., Ruse Christina. Oxford student's dictionary. Oxford University Press 1989.